

EL CASTELL DE CASTELLAR DEL VALLÈS AL SEGLE XI: NOVA LECTURA D'ANTICS DOCUMENTS DEL MONESTIR DE SANT LLORENÇ DEL MUNT

Pere Puig i Ustrell

A Raimon Noguera, *in memoriam*

Aquest paper intenta reconstruir certs aspectes de la història de Castellar del Vallès a partir de la documentació originària del monestir de Sant Llorenç del Munt i d'altres fonts complementàries.

Hem volgut construir un fil argumental que intenta arribar al fons dels problemes que es presenten en interpretar la documentació originària de l'època estudiada i les possibilitats d'un estudi crític profund dels documents, i especialment des del punt de vista de la diplomàtica, que és la ciència que aporta a la història els criteris necessaris per a interpretar-los.

L'aproximació als documents, encara que sigui àrida i molt especialitzada, és un bon mitjà per a comprendre la realitat de l'època de la qual provenen. La nostra aportació només vol fer un pas més i obrir noves reflexions en la reconstrucció d'una realitat històrica concreta, el castell de Castellar al segle XI. Ens interessa mostrar la utilitat d'estudiar a fons els textos originals que ens han arribat i, en conseqüència, la necessitat que aquests textos siguin publicats, i aprofitem per agrair des d'aquí la gran tasca de la barcelonina Fundació Noguera, que fa possible l'edició d'innombrables i valuoses fonts documentals històriques, entre les qual el diplomatar de Sant Llorenç del Munt dels segles X i XI, obra que constitueix el nostre punt de partida.

La historiografia

Fins a l'edició del diplomatar de Sant Llorenç, els estudis publicats sobre la història de Castellar i del seu castell que més s'acosten als documents originals són les monografies d'Antoni Vergés i Mirassó sobre Sant Llorenç del Munt i sobre Castellar (1871 i 1872),¹ els tractats enciclopèdics sobre els castells de Catalunya (1958 i 1969),² la història de Sant Llorenç del Munt d'Antoni Pladevall (1980),³ i l'edició de notícies de documents de Sant Llorenç del Munt a cura d'Antoni Ferrando i Roig (1983 i 1987).⁴ Altres treballs, es basen, d'una manera explícita o no, i amb encert desigual, en aquests que hem citat i que passem a comentar.

Antoni Vergés i Mirassó, il·lustre fill de Castellar, constitueix el punt d'arrencada dels estudis sobre aquest tema, arran de la seva magna obra de restauració del monestir de Sant Llorenç i de l'estudi i edició de la història del cenobi del Munt. A l'època en què treballà, cal considerar la seva obra historiogràfica com a molt valuosa, i avui dia la referència als seus escrits continua essent necessària, però sempre tenint en compte els avenços posteriors en la recerca històrica i els treballs publicats que perfeccionen les seves interpretacions.

La base dels treballs de Vergés és inqüestionable i sòlida, perquè realitzà una llarga recerca d'informació a partir de la documentació original conservada de Sant Llorenç del Munt, i va saber captar-se a l'hora de presentar dades per a les quals no disposava, com disposem ara, d'estudis *específics d'interpretació*. En la deducció de fets històrics, tanmateix, va tendir a inflar la informació utilitzada, i les seves lectures documentals contenen nombroses im-

precisions, com d'altra banda no és estrany si tenim present, com hem dit, l'època en què escriví, i també l'amplitud del marc històric i l'extensa recerca documental que havia emprès.

Els estudis sobre els castells de Catalunya ens aporten un bon recull de documentació i historiografia, són fruit de treballs molt rigorosos i destaquen en la seva utilització crítica i cautelosa de les fonts documentals i historiogràfiques. L'obra d'Antoni Pladevall sobre Sant Llorenç és una elaboració directa a partir dels documents originals i una base segura d'interpretació dels fets històrics. Pel que fa als treballs d'Antoni Ferrando i Roig, val a dir que constitueixen un accés a les fonts historiogràfiques molt ben estructurat i complet, i estan elaborats amb una meticulositat admirable.

Sobre la base de l'estudi paleogràfic, diplomàtic i històric que hem realitzat de la documentació conservada de Sant Llorenç del Munt,⁵ intentem ara aportar una sèrie de consideracions que cal fer en estudiar els documents originals. L'objectiu és depurar els textos antics de les vicissituds que han passat en la historiografia i fer-los accessibles a una sempre extensible recerca d'informació.

Val a dir que els nombrosos textos altmedievals només han estat utilitzats pels historiadors de forma genèrica, deixant-ne la major part i destacant-ne els que contenen fets més transcendents. Era el que calia fer, però aquí volem remarcar que tots aquests textos, llegits i ben analitzats de dalt a baix, considerats formalment i materialment en el seu context real, tenen encara molt per aportar, permeten completar en gran manera allò que se n'ha divulgat i descobrir-hi innombrables camins pels esdeveniments d'èpoques allunyades. És tant el que se'n pot treure encara, que ens hem de limitar aquí a fer una revisió de només uns pocs documents, uns pergamins del segle XI, que ens porten notícies d'interès general per a Castellar del Vallès, informació sobre el seu castell i terme territorial en un moment en què aquest castell i terme surten d'un estadi primerenc i esdevenen una realitat ben definida.

El diplomatar de Sant Llorenç del Munt ofereix un material ben nodrit perquè el monestir fou una de les senyories més destacades sobre grans dominis situats o centrats a Castellar. La casa comtal de Barcelona, i especialment la comtessa Ermessenda, foren l'origen principal de les possessions del Munt a Castellar, com també a Ullastrell, a Mura i a d'altres llocs. A fi de situar en el seu context més exacte els documents que estudiem aquí, convé que ens aturem una mica a considerar la realitat d'aquest monestir, la figura del qual dalt de la muntanya de Sant Llorenç ha esdevingut una imatge emblemàtica de la nostra comarca.

El monestir de Sant Llorenç del Munt

L'origen de l'església de Sant Llorenç del Munt, situada al cim de la muntanya homònima, pot ser molt més antic que els documents que se'n conserven, que comencen a mitjan segle X. Antics eremitoris i noves realitats pogueren influir en el desenvolupament del monestir. Després d'una llarga i exhaustiva recerca, considerem encertada la suposició d'Eduard Junyent que la casa de Sant Llorenç

fou fundada, o si més no afavorida pels comtes de Barcelona Sunyer i Riquilda, a mitjan segle X, i també que devia existir una necessitat d'acollir monjos i de promoure la constitució o la potenciació de comunitats religioses. Els monestirs constituïen una part del sistema social i de l'articulació econòmica dels dominis territorials, i eren fundats, protegits o afavorits tant per senyors laics com per les cases comtals o per d'altres institucions religioses. De fet, els comtes apareixen com a propietaris de Sant Llorenç, en una època en què la base de la potestat pública era el patrimoni particular, no existia una clara diferenciació jurídica entre l'esfera pública i allò privat, i els comtes tendien a disposar de les terres públiques com a pròpies.

Cap al 973, el comte Borrell II traspasà la muntanya de Sant Llorenç amb les seves esglésies al monestir de Sant Cugat del Vallès per un cert preu, però uns anys després, el 985, Sant Cugat va patir les destruccions sarraïnes provocades per al-Mansur, i per això o per altres causes no va aconseguir donar al Munt l'empenta que necessitava per a consolidar-se com a monestir. Tant si la finalitat de la transacció era potenciar Sant Cugat com si era potenciar Sant Llorenç, el fet és que la casa del Munt experimentà en aquells anys una minva de donacions patrimonials. Aquest període crític quedà totalment superat a partir de l'any 1013, en què els successors de Borrell II, els comtes Ramon Borrell i Ermessenda, van tornar a adquirir la muntanya i les seves esglésies, mitjançant una permuta amb Sant Cugat, van fundar l'abadia benedictina de Sant Llorenç, i la van dotar amb el corresponent domini patrimonial. A partir d'aquest moment, la comtessa Ermessenda apareix, sola o amb altres membres de la família comtal de Barcelona, en nombroses donacions i altres transaccions favorables, que constituïren la part més substancial de les possessions del monestir.

La dependència de Sant Llorenç del Munt respecte a Sant Cugat del Vallès ha fet bastir autèntiques llegendes de controvèrsies entre les dues cases, i fins i tot sobre l'origen primer de l'una o l'altra. De fet, la documentació conservada dels segles X i XI, relativament abundant, confirma que els comtes de Barcelona van posseir i dotar permanentment l'església del Munt des d'abans de mitjan segle X fins a la fi del segle XI, en què s'ha de situar en realitat l'inici del domini efectiu de Sant Cugat. El parèntesi de final del segle X i fins al 1013, en què Sant Cugat posseï Sant Llorenç, va ser més aviat un encallament del procés iniciat pels comtes, ja que el monestir vallesà no va estendre la seva influència cap a la muntanya de Sant Llorenç. Llavors, els comtes van poder optar a fer-se'n novament un domini propi, com hem dit, probablement amb la finalitat d'assumir la realització d'un projecte encomanat a Sant Cugat i que no s'havia dut a terme.

Els comtes aportaren el patrimoni que el sosteniment i el funcionament del monestir requerien, com a entitat de domini econòmic i social a la zona, dintre del panorama d'interessos de poder territorial propi de l'època. Les relacions de domini sobre la terra i els masos rurals eren la base del sistema socioeconòmic, el fonament de l'equilibri de poders, i el marc on es desenvolupava la vida, el treball i la subsistència de les famílies camperoles, que constituïen la major part de la població.

La dotació de Sant Llorenç en la seva constitució com a abadia, el 1013, comprenia els importants alous de Matadepera i Mur (la vall de Mur), l'església de Sant Esteve de la Vall (avui a can Pobla), diverses rendes i, a Castellar, els drets que tenien els comtes sobre un molí. Poc després, dins del mateix any 1013, i mitjançant una altra iniciativa dels comtes amb la col·laboració del prevere Longobard, canonge de la seu de Barcelona, Sant Llorenç del Munt va rebre un gran lot patrimonial, la major part del qual constituïa ja el seu patrimoni i com a tal havia passat també a poder de Sant Cugat. Els comtes i Longobard el compraren a Sant Cugat i el restituïren a Sant Llorenç. Aquest lot comprenia diversos dominis territorials situats als termes de Terrassa, Ullastrell, Castellar, Nespla (Mura), i a d'altres llocs. El document d'aquesta transacció no especifica quins eren els béns situats a cada un d'aquests termes territorials, però havien de ser els béns rebuts anteriorment pel monestir, i en tenim constància als títols de propietat que continuà conservant el monestir, entre els quals n'hi ha un bon grup que fa referència a indrets de l'antic terme de Castellar que passaren a domini del monestir durant el segle X.

A partir d'aquest moment, els comtes de Barcelona, i sempre amb la comtessa Ermessenda com a principal protagonista, continuaren afavorint Sant Llorenç amb importants donacions. Una de les possessions destacades que rebé Sant Llorenç de la comtessa fou l'anomenat "alou de Castellar", un lot territorial de domini lliure i franc que, com veurem, s'estenia pel terme de Castellar i per quasi tots els termes de la rodalia. El domini alodial era, en cert sentit, el que ara en podríem dir "la propietat", però tenia, entre altres, la particularitat de ser lliure d'exaccions de qualsevol tipus, i de poder-se traspasar, totalment o bé retenint-ne alguns drets. Pròpiament, el domini alodial era el domini últim, que també anomenem domini directe o eminent, sobre els béns afectats, i per tant el seu detentor no hi estava sotmès a cap senyoria superior.

El castell de Castellar

El castell de Castellar era un districte territorial amb una fortificació o centre administratiu que comprenia un territori bastant semblant al terme municipal actual de Castellar del Vallès. Al segle X, els termes de la zona estaven en procés de formació i de vegades no semblen ben delimitats, per tal com es troben interferències entre els uns i els altres.

La historiografia recent ja es refereix al primer document escrit que testimonia l'existència d'aquest castell termenat: és un document de Sant Cugat de l'any 939, segons el qual els esposos Ovasi i Osiana donen al comte Sunyer de Barcelona un alou de terres, vinyes, arbres, cases i corts, situat al comtat de Barcelona, *infra fines vel terminos de kastrum Castellare*, és a dir, dins els límits o termes del castell Castellar.⁶

Uns anys després, el 955, aquest terme i castell de Castellar torna a aparèixer amb motiu de la donació que fa el comte de Barcelona, ara Miró, al monestir de Sant Cugat del Vallès, del mateix alou que el seu pare Sunyer havia rebut per donació d'Ovasi i Osiana, segons consta al document⁷ i ho veiem testimoniada a la donació del 939 comentada abans.

Al diplomatarí de Sant Llorenç del Munt, el terme i el castell de Castellar apareixen per primera vegada en un document del 947, en una expressió semblant i amb l'afegit de la referència al Vallès: *in comitatum Barchinonense, in Uallense, in terminio de castrum Castelar*.⁸

Queda clar, en aquestes primeres aparicions de Castellar, que el lloc constitueix un "castell termenat", un territori delimitat jurisdiccionalment com a *kastrum*. Un *kastrum* (o *castrum*) era tant el castell o fortalesa amb les seves dependències, les seves propietats i els seus drets, com el conjunt territorial que dominava, i constituïa l'element configurador de l'organització pública del territori.

Castellar era un indret on es bastí un d'aquests castells, destinat a regir una zona que, almenys en gran part, havia pertangut al terme de Terrassa, com sembla que es poden interpretar les expressions que trobem a documents del segle X, com aquesta: terra situada *in comitato Barchuinona, in terminio Terracia, in castrum Castellar; in locum que vocant Miralles, cap al 971-972*.⁹ Existeix, ja ho hem vist, el castell de Castellar, però la localització termenal encara se situa a Terrassa. Un altre document, del 980, ens parla d'una vinya situada *in chomitato Barchinonense, in terminio Terracia, in Castellare, in Lazaria*,¹⁰ on sembla que cal entendre "al terme de Terrassa, a Castellar, a Llacera", localització ben sorprenent si tenim en compte que Castellar ja apareix en documents força anteriors com a terme de castell (des del 939, com ja hem vist), i que Llacera també apareix com a terme (des del 961¹¹), que després serà anomenat Sant Llorenç Savall. Encara el 988, en referència a un lloc de la vall de Mur, que durant el segle XI quedarà integrada al terme de Llacera, aquesta vall és situada al terme de Terrassa, a Castellar.¹²

Tinguem present que, en molts casos, els documents originals situen els béns de referència en més d'un terme, perquè realment s'estenien a banda i banda dels límits

corresponents, i això pot ajudar a localitzar-los. Però els testimonis que hem citat es refereixen a una terra, una vinya, un lloc de poca extensió, i per tant no es pot interpretar com un territori que s'allargui d'un terme a l'altre, com succeeix en altres casos en què, de fet, els termes són llavors expressats com a tals i amb els noms units per una copulativa que els fa equivalents, amb expressions com ara: *in terminio de Terracia sive de castrum Castellar*, en un document del 1009 que tracta d'un alou d'extensió considerable, que inclou una roureda.¹³ La delimitació dels termes és una qüestió que cal estudiar específicament; actualment és objecte d'importants recerques i seria un bon treball a fer en el cas de Castellar i els seus termes adjacents, cosa que permet molt bé la documentació conservada.

Pel que fa a l'àmbit que tractem, és clar que, als voltants de l'any mil, els límits termenals no estaven sempre ben definits. La informació dels documents sembla mostrar que quedaven territoris extensos pràcticament deshabitats encara, i que la distribució termenal pretenia arribar arreu, de vegades abans que l'ocupació humana. En tot cas, els territoris no ocupats constituïen dominis fiscals, sobre els quals els comtes, com a representants del poder públic, exercien la seva potestat, promovien la construcció de castells i nomenaven els administradors del territori assignat, els primitius veguers. Aquesta era la situació abans de les transformacions del feudalisme, esdevingudes durant el segle XI.

Hem vist que existeixen ambigüitats en l'assignació dels indrets als termes, i trobem llocs que passen a ser situats d'un terme a un altre en procés de constituir-se, al qual quedaran definitivament adscrits. Aquests termes eren presidits per un castell, i en altres casos, com Sant Llorenç Savall i Matadepera, per una parròquia. Sembla que la instauració de parròquies fou més prolífica que no els castells, i molts castells comprenien diverses parròquies que

El castell de Castellar. Foto de l'autor, 1996.

formaven unitats territorials clares dintre del seu terme, com és el cas de Terrassa. Però l'estructura parroquial, de base religiosa, i l'estructura castral, de base civil, constituïen dos àmbits compenetrats, amb el mateix valor com a delimitació territorial de caràcter públic. Veiem que el terme de Castellar, com el de Sant Llorenç Savall o el de Matadepera, es configuren durant el segle XI i semblen completar el mapa termenal d'una zona que constituïa anteriorment un terme molt extens encapçalat pel castell de Terrassa.

Un fet important, en el cas de Castellar, és que la zona termenal prengué el nom de l'indret on fou construït el castell, i són coneguts els casos d'altres termes castrals que prengueren, i conserven, el nom de Castellar. Aquesta etimologia del nom és admesa per la historiografia, però aquí podem aportar una referència esclaridora: un document del 1049 molt relacionat amb un altre del 1017, dels quals parlarem més extensament, dóna l'expressió *ipso kastellare*, com a variant de l'expressió que al document de 1017 és *ipsum castrum*, en referència al castell de Castellar.¹⁴ No és normal l'ús del mot "kastellare" per esmentar un "castrum", i per això cal considerar que si aquí ambdós mots es mostren com a sinònims és perquè, en el cas de Castellar, el "kastellare" era ben concretament el lloc del castell, i per tant era una altra forma de designar-lo. Aquest lloc designat així perquè s'hi construï un castell termenal és, doncs, l'origen del nom actual de Castellar del Vallès, poble que, segons ens expliquen els historiadors i ho hem vist documentat, s'anomenà també amb el nom de la parròquia, Sant Esteve de Castellar.

Una valoració general de l'hàbitat d'aquest terme als segles X i XI, a partir dels documents originals, presenta un procés d'expansió, de formació d'identitat territorial, en una fase relativament primitiva, tot i que l'ocupació humana no era pas recent. Els nuclis dispersos i reduïts que apareixen pel terme, amb algunes excepcions de propietats extenses, no devien estar encara prou organitzats, però eren susceptibles de constituir una nova unitat territorial amb personalitat pròpia, i això és el que succeï durant el segle XI. En tot cas, la zona no tenia un designatiu propi (com és el cas de Llacera, nom del territori que, també durant el segle XI, fou substituït pel de la parròquia de Sant Llorenç Savall), i si tenia nom, aquest ja era "Castellar", és a dir, el territori centrat pel castell situat al lloc al qual el mateix castell donà nom: Castellar.

Aquest nom de "Castellar", ja consolidat al segon terç del segle X com a castell termenal, ens mostra que el castell és força antic, potser ja existent al segle IX, i que l'assignació del lloc de Castellar al terme de Terrassa devia respondre a la precària ocupació i organització de la zona destinada a constituir el terme administratiu d'un territori encara poc poblat. Hem de tenir present que es tracta d'un terreny muntanyós, travessat per torrents profunds i el riu Ripoll, cobert de bosc i coronat de turons, difícil de dominar per al treball de la terra. El terreny accidentat dificultava, si més no, la proliferació de nuclis rurals i la seva expansió.

L'edifici pròpiament dit del castell de Castellar es conserva en construccions força posteriors, però al segle XI fou el focus del desenvolupament d'aquesta zona, un terme que flanqueja la muntanya de Sant Llorenç i que tardà encara

molts segles a constituir un nucli de població expansiu. La situació arraconada i difícilment accessible del castell, i també de la primitiva església de Sant Esteve, ha estat repetidament destacada, i malgrat aquest emplaçament, no fou fins al segle XVIII, com és ben sabut, que s'edificà la nova església al nucli format a l'altra banda del Ripoll, sobre l'antiga capella de Sant Iscle i Santa Victòria, al lloc anomenat Tolosa, on la població pogué emprendre la seva expansió moderna. La nova església parroquial substituï l'antiga, que es conserva, com el castell, en edificacions posteriors i ja existia al principi del segle XI, però també pot ser molt més antiga, fet que els documents permeten suposar i que es podria confirmar mitjançant les dades arqueològiques.

En aquest context històric que hem esbossat a partir d'una consideració general dels documents antics que ens informen sobre Castellar, passem ara a tractar les transaccions de què fou objecte aquest castell termenal, en les quals el monestir de Sant Llorenç apareix com a beneficiari d'uns drets que fan constar els documents que comentarem tot seguit.

La venda de Castellar als comtes, l'any 1017

El 5 d'octubre de l'any 1017, Senegunda, vídua de Bonuç de Claramunt, i el seu fill Isnard venen als comtes de Barcelona Ramon Borrell i la seva esposa Ermessenda, per 150 unces d'or, l'alou anomenat Castellar, que Senegunda posseeix per compra i per dècim (o drets com a esposa), i el seu fill per dret hereditari del seu pare. L'alou comprèn cases amb corrals, terres, vinyes, erms, casals, el castell (*cum ipsum castrum*), horts, molins, recs, boscos, garrigues, arbres fruiters, pastures i roques. La venda exclou l'església de Sant Feliu de Valrà (del Racó), que pertanyia al monestir de Sant Cugat del Vallès, el qual precisament la tenia llavors empenyorada a Senegunda. Castellar és qualificat com a *alaudem nostrum proprium que vocant Castellare*, i per tant era una propietat plena dels venedors, franca de lligams de dependència.¹⁵

Al document d'aquesta venda, hi consta la localització de l'alou al comtat de Barcelona, als termes de Terrassa i Castellar, sota la casa de Sant Llorenç del Munt, i es donen les afrontacions següents: a llevant els termes de Togores (junt al terme o parròquia de Sant Vicenç de Jonqueres, avui terme de Sabadell), de Sentmenat i dels castells de Guanta i Gallifa; a migdia el camí que surt del riu Ripoll i passa pel Prat, Canet i la casa de Sunyer Guifred, fins als termes de Rubí i Ullastrell; a ponent el riu Masurgs (probablement, el torrent que amb el de can Trullars conflueix amb la riera de Gaià, a Viladecavalls), el bosc de Gaià fins a l'Era Ventosa i el castell de Pera (terme de Sant Llorenç Savall); i a tramuntana els termes de Nespla (Mura), Granera i Llacera (Sant Llorenç Savall).

Aquestes delimitacions són més concretes que les que dóna un document del 1039, que també fa referència a l'alou de Castellar i del qual parlarem més endavant, i s'han d'entendre com a punts extrems on arriben les pertinences del castell de Castellar. Alguns dels llocs esmentats no estan identificats, o no són identificables amb seguretat, i si es tractés de límits d'un territori complet, travessarien altres

termes existents a l'època, com els de Terrassa, Llacera i Gallifa. Es tracta d'un lot patrimonial que s'anomena Castellar perquè pertany al castell d'aquest lloc, de Castellar.

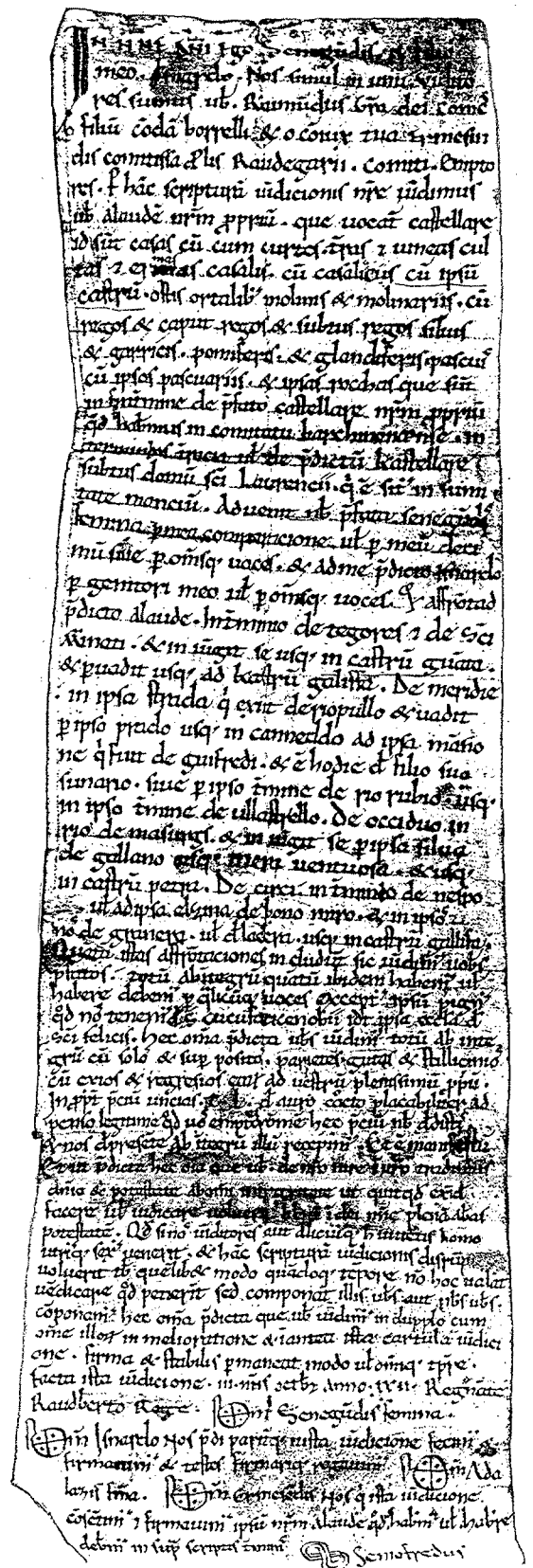
La venda de Castellar als comtes és feta en forma de traspàs de tots els drets alodials (*ad vestrum plenissimum proprium*, com a plena propietat vostra), i del dret de disposar-ne lliurement, i és subscripta per Senegunda i el seu fill Isnard, com a atorgants, i també per dues filles més de Senegunda, Adaleda i Ermessenda, que hi donen el seu consentiment pels drets que els en pertocava. Només un testimoni anomenat Seniofred subscriu, i la seva signatura presenta una grafia autògrafa. Hi manca la cloenda de l'escrivà.

Una lectura atenta del document de venda del 1017 ens fa descobrir que es tracta d'una còpia realitzada un grapat d'anys més tard. És una còpia quasi literal d'un document original presumptament autèntic, d'un tipus que es troba en altres textos contemporanis. L'escrivà copiava fidelment el text original, però no el signava, perquè la seva signatura era un element de validació jurídica de l'acció expressada, i aquesta acció no era present, sinó esdevinguda en el passat. Aquestes còpies són sovint documents importants, l'original dels quals es devia deteriorar pel seu ús freqüent o s'havia de presentar amb motiu de plets o demostració de drets i calia conservar-ne una còpia. Les còpies eren fetes sobre peces de pergami, seguien amb fidelitat el text i la forma de l'original, i es deixaven sense signatura ni indicació que fossin còpies, amb la presumpció que la seva forma externa bastava per a substituir l'original.

En altres casos similars, i ja amb regularitat a partir del segle XII, els escriptors reproduïen també la subscripció de l'original copiat, signaven després ells, normalment amb testimonis de l'acte de còpia, i feien constar que el document era una còpia i la data en què l'havien escrita. En el cas de les còpies en què no consta cap referència que es tractés d'un text copiat, hem de situar la data de redacció del text a partir de les formes paleogràfiques i lingüístiques. Així, la nostra còpia és datable cap a mitjan segle XI, aproximadament uns cinquanta anys més tard que la data del document, que és el 1017.

En fer una còpia, els escriptors imitaven, encara que no sempre amb el mateix grau de precisió, els signes autògrafs i, sovint també, els noms escrits de pròpia mà que apareixien a l'original, però el fet que només aparegui un testimoni autògraf fa pensar que potser l'original també era incomplet, o que la còpia no recollí tampoc els testimonis de l'original, i llavors l'autògraf que veiem seria una subscripció de la còpia mateixa, a fi de donar-li més validesa.

El text del document és ben propi del principi del segle XI, amb alguns trets gramaticals propis de l'època més tardana en què fou copiat, a la qual corresponen també les característiques de l'escriptura que presenta. Lamentablement, el presumpte original del document no es conserva, però sembla que efectivament va existir, ja que fou vist i recollit al principi del segle XVII en un registre anomenat *Speculo de Sant Llorens del Munt*, registre elaborat amb motiu de la incorporació de les rendes del monestir al nou col·legi benedictí fundat a Lleida.¹⁶ El redactor del *Speculo* fa constar que el document estava en males condicions i tenia parts difícils de llegir, i en dona una notícia succincta, però més que suficient per a fer palès que tractava el mateix afer que la còpia conservada.

Venda de l'alou i el castell de Castellar als comtes de Barcelona Ramon Borrell i Ermessenda, el 5 octubre de 1017 (còpia de mitjan segle XI). Fotocòpia Arxiu Reial (de la Corona d'Aragó).

Tanmateix, l'extracte incomplet del document que dona el redactor del *Speculo* porta una datació que correspon a l'any 1009, a diferència del 1017 de la còpia conservada.¹⁷ La datació 1009 del *Speculo* pot ser motivada per la mala conservació del document, i en aquest sentit cal dir que el redactor de l'extracte va deixar de banda diverses dades que normalment extreia dels altres pergamins.

El fet és que l'any 1017 també planteja un problema, i és que tant la còpia conservada com els dos extractes citats del *Speculo* coincideixen en la data del dia 5 d'octubre, i el comte Ramon Borrell, que apareix amb la seva esposa Ermessenda com a comprador, sembla que havia mort a Barcelona el 8 de setembre del mateix any, és a dir, un mes abans, aproximadament. La data de la mort del comte Ramon Borrell, en realitat, no és coneguda amb exactitud, però comptem amb una sòlida hipòtesi d'A. M. Mundó, que pogué datar la mort el 8 de setembre del 1017.¹⁸ Mundó proposa aquesta data com a probable, a manca de documents més explícits. El nostre document podria servir per a això, i de fet regularia la data de la mort del comte un mínim d'un mes curt.

Aquesta possibilitat ha estat expressada ja per l'historiador J. C. Shideler, que a partir del nostre document pot reduir el marge cronològic possible a un dia entre el 5 i l'11 d'octubre del 1017, atès que en aquest segon dia Ermessenda ja apareix en un document amb el seu fill Berenguer com a comte.¹⁹ Mundó proposa que el comte degué morir el 8 de setembre, prenent com a base un document de l'any 1020, on consta que Oliba, abat de Ripoll, establí un aniversari perpetu per l'ànima del comte Ramon l'endemà de la festa de la Mare de Déu, o sigui el 9 de setembre, i que la data de la mort devia ser el dia abans, però la festivitat d'aquest dia impediria les commemoracions de difunts. Hem de convenir que l'aniversari de difunts se celebra el dia en què es produí el decés que cal commemorar, i el nostre document, que ens ha arribat en una còpia i en una notícia d'un original mal conservat, pot molt bé presentar una datació lleugerament desviada en el numeral del dia, però no oblidem pas que les dues versions del document coincideixen en el dia datat: el 5 d'octubre.

Si l'any 1017 que dona la còpia conservada és correcte, potser l'aniversari per l'ànima del comte, que és la base de la datació proposada per Mundó, no coincidiria ben exactament amb el dia de la mort. Si no és correcte, pot ser que la còpia tingués equivocat l'any, possibilitat que planteja també la datació al 1009 del presumpte original. Aquí podem adduir el fet que l'atorgant del document és Senegunda i el seu fill, i no hi figura el pare, Bonuç de Claramunt, que ja devia ser mort, però no hem pogut trobar notícia de la data de la defunció de Bonuç, que podria ajudar a encertar l'any controvertit del document.

Al document se cita que la comtessa tenia empenyorada per Sant Cugat l'església de Sant Feliu de Valrà (del Racó), fet que ens podria ajudar a datar el document, però no trobem referències d'aquest empenyorament a la documentació comtal, ni a la de Sant Cugat. Veiem que aquest monestir recuperà la plena propietat de Sant Feliu, ja que el 1064 l'església fou cedida per l'abat Andreu i els monjos de Sant Cugat als esposos Ramon Sanç i Ermengarda sota el domini del monestir i a cens anual d'un aurí en moneda barcelonesa.²⁰

Pot recolzar la datació al 1017 el fet que la comtessa va adquirir diverses possessions durant els mesos d'abril i maig d'aquest mateix any, algunes d'elles a Monistrol de Calders i a Castellar. La comtessa comprà personalment aquests béns, que en bona part passarien al monestir de Sant Benet de Bages.²¹

Acceptem preventivament aquest any 1017 i bandegem el 1009 per diferents motius. D'una banda, la còpia conservada és relativament pròxima a la data del presumpte original, i la data del 1009 fou extreta, igual que altres dades mal interpretades, al segle XVII d'un document mal conservat. D'altra banda, veurem que la còpia es correspon amb un text genuí, i el context històric sembla afavorir més la datació que prenem. Els personatges que figuren al document encara viuran molts anys, i el 1009 seria molt reculat perquè Bonuç ja fos mort.

El document datat al 1017 es relaciona estretament amb un altre del 1049, que també comentarem, i és possible que la còpia conservada fos feta amb motiu d'aquest altre document, que és una donació de l'alou de Castellar a Sant Llorenç del Munt.

En conclusió, podem suposar que el document original fou preparat per a una data en què no es pogué complir l'acció estipulada perquè el comte havia mort, i per això no fou subscrit per cap testimoni ni per l'escrivà. Això vol dir que la còpia s'hauria de considerar un document jurídicament fals, una còpia d'un original incomplet. Altrament, hauríem d'admetre la possibilitat d'una equivocació en l'any de la datació de la còpia, fet que tampoc no es pot descartar si tenim en compte que l'any de l'original és diferent, segons la notícia que en tenim del segle XVII. De tota manera, la relació d'aquest text amb el del 1049 ens obliga a deixar provisionalment aquestes conclusions per a després de comentar aquest altre text.

Encara sobre la datació d'aquest document, val la pena advertir que fou datat per Vergés i Vernis l'any 920, i a partir d'ell, alguns autors l'han acceptat com el document més antic que s'ha conservat on apareix Castellar. Vergés i Vernis reduí la datació *anno XXII regnante Raudberto rege* segons un rei Robert imaginari, successor de Carles el Ximple el 898,²² però Carles el Ximple regnà precisament a partir del 898, i malgrat la seva deposició el 922 per un rei Robert, comte de París, que morí al cap d'un any, fou reconegut a les datacions dels documents catalans fins al 929. Obviament, la datació s'ha de reduir segons el rei Robert que començà de regnar el 996, oïmès si tenim present que l'aparició dels comtes de Barcelona Ramon Borrell i Ermessenda ja no permet una desviació tan gran en la reducció al còmput modern, i l'error encara és més estrany perquè Vergés transcriu i tradueix (amb errades greus a totes dues operacions) el text complet del document, amb l'esment dels comtes inclòs.

Tornem al document, per examinar una altra divergència important que presenta la còpia respecte del presumpte original, concretament el preu de la venda. Aquest preu és de 150 unces d'or a la còpia, mentre que la notícia que ens ha arribat de l'original dona un preu de 250 *pensas* (peces de metall emprades com a mesura de referència en moneda d'or o d'argent), segons el testimoni del segle XVII que ja hem citat. Hem esmentat que aquest testimoni manifesta

que el document tenia parts difícils de llegir, i per això en fa un extracte reduït. Això podria explicar la divergència del preu. Però d'aquest preu ens interessa remarcar un altre fet: les *pensas* són una mesura de numerari poc utilitzada i que no es troba més enllà del final del segle X,²³ mentre que la còpia dona el preu en *uncias*, mesura de moneda d'or usada amb normalitat durant tot el segle XI. La mala conservació del document explicaria tant la transcripció del mot *pensas* en lloc d'*uncias*, com la diferència numèrica del preu, i ens portaria a acceptar en principi el preu de 150 unces, a manca d'altres comprovacions possibles.

Ens trobem, doncs, davant d'un text copiat que sembla correspondre a un text genuí, però que presenta divergències respecte d'alguns elements concrets que ens han arribat en forma diferent d'un original perdut. El dia de la data del document sembla escaure en una data posterior a la mort del comte Ramon Borrell, però amb pocs dies de diferència. Sempre hi ha la possibilitat que l'original tingués algun lleuger error, involuntari, a la datació, o encara més, que aquest error s'hagués comès en escriure la còpia, perquè el fet documentat podria haver succeït perfectament algun any abans.

De tota manera, no podem descartar l'existència d'un original autèntic. La còpia conservada fou escrita posteriorment a la data documentada, però dona indicis clars que es tracta d'un text propi de la data que porta, l'any 1017, tant formalment com intrínsecament. No sembla que el text presenti cap tret anacrònic i ha resistit les múltiples confrontacions i creuament de dades que li hem aplicat i que seria prolífic d'exposar aquí. El mateix escrivà hi afegí lletres que demostren la revisió d'un text amb costums gràfics de l'època del presumpte original, que, per tant, en fou el model. A més, la referència del *Speculo* a dos documents amb el mateix contingut referma la possibilitat que un d'aquests dos fos l'original i l'altre una còpia, que l'original estava mal conservat (potser per això s'acabà perdent) i que la còpia és positivament el pergami que encara podem llegir. Ara ens convé passar a considerar altres documents que potser poden aclarir algun punt de la nostra reconstrucció històrica.

Castellar i els Montcada

El castell de Castellar apareix pocs anys després com a domini que posseïa Adaleda, filla de Bonuç de Claramunt i Senegunda, malgrat la venda que la seva mare havia fet de l'alou de Castellar als comtes de Barcelona, venda que la mateixa Adaleda va subscriure, com hem vist. Així, el castell de Castellar formava part d'un lot de béns donat per Adaleda a Guillem de Montcada en ocasió del seu casament amb aquest noble a mitjan dècada de 1020 a 1030, segons John C. Shideler,²⁴ que no dona font d'aquesta donació, però també exposa que, més endavant, la comtessa Ermessenda tornà a comprar el domini de Castellar, i en féu donació a Sant Llorenç del Munt.²⁵ Suposem que Shideler dedueix això a partir de la donació del 1039 a Sant Llorenç, que comentarem tot seguit, segons la qual la comtessa havia adquirit Castellar per compra a Guillem de Montcada i la seva esposa Adaleda. És a dir, que no el tenia per la compra a Senegunda, mare d'Adaleda, segons consta al document del 1017, sinó que l'alou havia passat

d'alguna manera als Montcada, a qui el comprà la comtessa Ermessenda.

Notem que la coincidència d'Adaleda com a drethavent sobre Castellar pot suggerir que la propietat de Senegunda havia passat simplement a la seva filla per transmissió hereditària, i el seu espòs hi adquirí drets pel matrimoni amb ella. No hem trobat documentada, si més no, una adquisició feta per Adaleda als comtes, com tampoc la presumpta donació al seu espòs com a dot matrimonial, que tanmateix és ben explicable per drets d'esponsalici. És possible que, malgrat el consentiment que donà Adaleda el 1017, hi hagués una pressió dels Montcada en reclamació dels seus drets, els quals la comtessa es veié forçada a comprar per a poder-ne disposar. Però hem d'admetre com a més probable que la compra de Castellar pels comtes no s'havia fet efectiva, és a dir, que el document del 1017 era efectivament incomplet perquè no arribà a ser validat, i per tant no tingué efectes jurídics reals.

La donació de Castellar a Sant Llorenç del Munt, el 1039

El 23 de juliol del 1039, la comtessa Ermessenda, amb el seu nét, el comte de Barcelona Ramon Berenguer I, donen al monestir de Sant Llorenç del Munt, *ad ius proprium* (com a dret propi) i perpètuament, la vila d'Ullastrell amb la seva església, el castell i l'alou de Castellar i en un altre lloc uns delmes, tasques i primícies amb el bosc dit de Terrassa, situat sobre la vila de Matadepera.²⁶ Aquesta donació és una de les més importants que rebé el monestir de Sant Llorenç, i representà un impuls definitiu a la consolidació del seu domini sobre els termes circumdants de la muntanya, i a la construcció del seu nou temple consagrat el 1064, l'obra del qual comença a ser documentada poc després.

Els béns de Castellar que els comtes donen a Sant Llorenç del Munt el 1039 consisteixen en el castell (*ipsum castrum de Castelar*), i l'alou de Castellar (*ipsum alodium de Castelar*), que és format per les pertinences del castell, és descrit com un conjunt de terres, vinyes, cases, corts, prats i pastures, boscos i garrigues, molins i canals d'aigua, conreus i erms, plans i muntanyes, i està situat entre els termes de Terrassa, Llacera (Sant Llorenç Savall), Sentmenat, Arraona, Rubí i Ullastrell.

El document ens diu, ja ho hem esmentat, que la comtessa Ermessenda posseïa el castell per compra que en féu a Guillem de Montcada i a la seva esposa Adaleda, filla de Bonuç de Claramunt i Senegunda, i no es parla de cap adquisició per part de l'altre donador, el comte nét, el qual, tanmateix, figura com a segon atorgant rere la comtessa, i hi tenia drets com a espòs. El comte comparteix l'acció i la subscriu, fet ben normal tot i que és la comtessa qui pròpiament havia comprat els béns i per tant n'era la titular directa.

L'objectiu d'Ermessenda era clar: afavorir el monestir del Munt, com n'havia afavorit molts d'altres. El clergat era un dels suports que tenia la comtessa àvia per contrarestar la pressió de la nova generació aristocràtica que, en els anys de la minoria del comte nét (1035-1041), augmentà els atacs a la supremacia comtal per imposar la senyoria banal. En la revolta dels nobles, Ermessenda i el

seu cercle representaven la reacció conservadora de l'ordre antic, el sistema públicament dominat pels comtes.²⁷

La vila i l'església d'Ullastrell també consten com a objecte de la donació al Munt, i com a comprades pels comtes als mateixos Guillem de Montcada i Adaleda. El document fa referència a la possessió anterior d'aquests béns d'Ullastrell per Senegunda, ja difunta, de la qual òbviament passaren a Adaleda. El castell d'Ullastrell, un altre *castrum* termenat amb la seva jurisdicció i el seu patrimoni, havia estat adjudicat precisament a Guillem de Montcada el 1035 pel jutge Bonfill Marc, en un plet en què Guillem s'havia enfrontat a Senegunda, acusada d'administrar malament l'herència de la seva filla i esposa de Guillem, Adaleda. Guillem atorgà a Adaleda el castell d'Ullastrell.²⁸

Remarquem, però, que les afrontacions dels béns d'Ullastrell donats pels comtes a Sant Llorenç esmenten com a límits els termes de tot el voltant, és a dir, inclouen tot el que devia constituir llavors el terme d'Ullastrell. Aquest terme havia de ser el territori jurisdiccional del castell, i per tant es podria concloure que també el castell passà a domini del monestir del Munt.

Quant a Castellar, la comtessa l'havia comprat, ella sola, a Guillem de Montcada i Adaleda, i és l'origen del seu dret de disposar-ne segons el document, que no cita en canvi la compra feta el 1017 a Senegunda. De fet, el 1017 la filla de Senegunda, Adaleda, encara no era esposa de Guillem, llavors de Muntanyola, el qual tampoc no posseïa encara el castell de Montcada. Ja hem esmentat que el casament de Guillem de Muntanyola amb Adaleda ha estat situat a mitjan dècada del 1020, probablement en una data aproximada a l'adquisició del castell de Montcada per part de Guillem.²⁹

L'anàlisi diplomàtica del document del 1039 ens revela que es tracta d'un text original ben genuí, subscript autògrafament pel comte Ramon Berenguer I i escrit i clos pel sacerdot i monjo Guifred, que trobem com a escrivà d'un altre document de Sant Llorenç, del 1037, segons el qual Ermessenda, juntament amb els comtes Ramon Berenguer i Guisla, fa una altra donació al Munt que té per objecte l'alou de Sant Cristòfor de Terrassa.³⁰

La descripció de l'alou de Castellar que presenta el document es correspon molt exactament amb la que en feia el document del 1017, tot i que cal tenir present que aquestes descripcions seguien uns models estereotipats que, més que citar elements concrets, pretenien donar una idea aproximada de les característiques de la terra descrita. Pel que fa a la localització de l'alou, però, el 1017 és situat als termes de Terrassa i de Castellar i al voltant de la muntanya de Sant Llorenç, mentre que el 1039 ho és entre els termes de Terrassa, Llacera, Sentmenat, Arraona, Rubí i Ullastrell. Tanmateix, aquesta localització per diversos termes coincideix prou bé amb la més detallada descripció de les afrontacions que consten el 1017. Si entenem l'expressió *infra terminos* del 1039 com a situació "entre els termes de", la descripció concorda perfectament amb les afrontacions del 1017.

La donació al Munt comprèn, amb el de Castellar, els *grans alous* d'Ullastrell i les terres amb un bosc sobre la *vita de Matadepera, dels quals se citen les afrontacions*. De l'alou de Castellar, en canvi, només se citen els límits

termenals fins on s'estén, potser perquè es considerava complicat i massa extens de referir. De fet, ja hem observat que els béns eren citats als documents en forma d'elements concrets que, a part el significat específic innegable, no exhaurien el conjunt dels béns i tenien la funció de donar una idea global de l'amplitud del domini. L'economia de l'escriptura forçava a simplificar i de fet, en les al·legacions de justificació de drets de propietat, no hi mancava mai l'expressió *per qualicumque voces*, és a dir, per qualsevol fórmula de dret reconegut en general. Això s'explica perquè normalment les descripcions dels béns citats als contractes només oferien una concreció relativa. El document que comentem era massa llarg i complex per aturar-se a descriure una gran propietat que era ben reconeguda i es podia trobar més detallada en altres documents.

Com és normal en ser-ne destinatària una casa religiosa, els comtes fan la donació pel bé de les seves ànimes i les dels difunts comtes Ramon Borrell i Berenguer Ramon I, amb totes les clàusules de dret usuals a l'època per a traspasar el domini alodial, la propietat última. El traspàs de drets, amb el formulisme usual, esmenta que els béns són donats íntegrament, amb els drets de pas consegüents, a fi que els servents de Sant Llorenç i els seus descendents els tinguin amb plena llibertat i potestat *ad ius proprium* (com a dret propi), *et in perpetuum possideant* (i ho posseïxin perpètuament).

Ius proprium és la mateixa expressió que es donà per a l'alou a la presumpta venda que en feren Senegunda i el seu fill als comtes el 1017, i en aquell document també constava la perpetuïtat del dret adquirit pels compradors. Tenint en compte la formulació dels documents de l'època, hem d'afirmar que es tracta de transaccions de béns en plena propietat, a diferència de les cessions condicionades, que retenien drets de domini sobre els béns. La plena propietat s'expressava amb una sèrie de fórmules jurídiques, i especialment amb la declaració de plena llibertat de disposar dels béns com a propis, que anava normalment lligada amb la perpetuïtat de la nova situació de dret, vàlida per als beneficiaris i per als seus descendents o successors.

Signen el document com a testimonis un nodrit grup de personatges, alguns de ben coneguts entre la noblesa contemporània, com Udalguer Bonuç, Amat Oldric, Gombau de Besora. Aquests dos darrers comptaven entre els principals nobles que sempre feren costat als comtes, i especialment a la comtessa àvia, en tots els seus afers.³¹

D'aquesta manera, el monestir de Sant Llorenç del Munt restava com a nou detentor del senyotatge alodial sobre Castellar i el seu castell.

Nova donació de Castellar a Sant Llorenç del Munt, el 1049

Malgrat la donació del 1039, deu anys després, un altre document ens explica que la comtessa Ermessenda, aquest cop com a única atorgant, fa una nova donació de l'alou de Castellar al monestir del Munt. El 9 d'octubre del 1049, Ermessenda dona al monestir de Sant Llorenç "situat al cim de la muntanya més alta sobre Terrassa", com l'anomenen els documents, l'alou anomenat Castellar (*vocatur autem predictum a laudem Kastell(are)*), a condició que Udalguer Bonuç retindrà la part que té per la comtessa

i en farà servei al monestir, i després de la seva mort quedarà, com la resta, sota el senyoratge (*dominicatura*) del monestir.³²

El text d'aquesta donació ens porta directament a la compra de 1017 que hem comentat abans. La descripció de l'alou coincideix molt exactament amb la que se'n fa al 1017, i les afrontacions semblen copiades, amb petites variants estilístiques. En aquesta nova donació, s'al·lega que la comtessa té la propietat de Castellar com a *alodium meum proprium*, és a dir, com a propietat plena, i que li prové del seu difunt espòs Ramon Borrell, comte i marquès, per compra i per qualsevol fórmula de dret.

Notem que el 1039 la comtessa atorgà la donació amb el comte Ramon Berenguer, i aquí ho fa tota sola. El 1039, la comtessa havia rebut l'alou per compra a Guillem de Montcada i Adaleda, i no es parlava de la presumpta compra que n'havia fet amb el seu espòs Ramon el 1017, mentre que ara s'esmenta una compra, sense especificar a qui fou feta, i el dret successori del comte espòs com a justificants del dret de la comtessa. Recordem que, segons el text del 1017, la compra havia estat feta per tots dos comtes esposos a Senegunda i el seu fill.

Aquesta al·lusió al dret successori del comte espòs i a una compra, i el text de la descripció de l'alou poden explicar la data probable en què fou feta la còpia del document de 1017, és a dir, el 1049, en què havia de servir per a confirmar els drets de la comtessa per a la donació que estem comentant.

Per tant, el document del 1049 sembla dependre del de 1017, o d'un context de documents relacionats amb aquest, i el text, efectivament, en reproduïx les referències a l'alou afectat, amb variants estilístiques que són ben normals en el context diplomàtic de l'època. En la redacció dels documents s'empraven formularis i s'aprofitaven els textos d'altres documents relacionats amb l'afer escriturat. Quan es tractava d'uns mateixos béns, l'escrivà exhibia la seva erudició i procurava no traïr el document model amb una simple còpia literal de les parts interessades, de manera que quedés clar que es tractava d'un document i un acte jurídic nou i diferent.

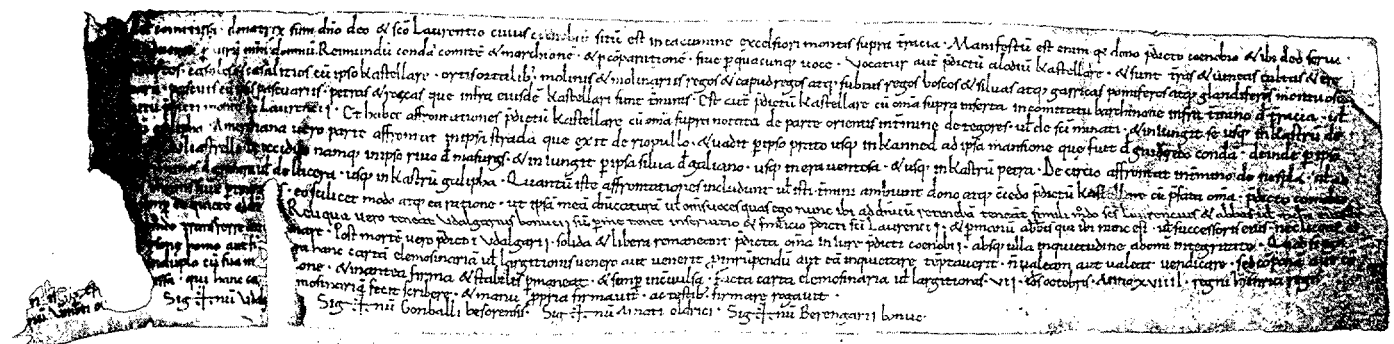
Continuem analitzant el document de 1049. El formalisme del traspàs de drets que s'hi expressa presenta diferències de matís jurídic respecte del document del 1039. Ja hem vist que el 1039 la donació era pura i simple, en plena propietat alodial, mentre que ara es fa constar que

Sant Llorenç, el seu abat i els seus monjos en reben *ipsam meam dominicaturam vel omnes voces, quas ego nunc ibi ad dominicum retinebam*, és a dir, la reserva senyorial i tots els drets reconeguts que la comtessa en retenia, els quals el monestir tindrà ara *ad dominicum*.

Les expressions *dominicatura* i *ad dominicum* fan referència a la relació de dret entre el propietari i els béns posseïts que és pròpia del senyoratge, o sigui, la propietat última i lliure, i per tant es corresponen amb la denominació "alou" que rep Castellar en aquest document, igual que als altres. El mot *dominicatura* es troba sovint referit a béns territorials dels comtes, terres pròpiament públiques o fiscals i que com a tals pertanyien als comtes. Sembla que el mot es referia, concretament, a les terres que els comtes es reservaven per a la seva explotació directa.³³ És aquest domini directe, allò que ara es traspassa a Sant Llorenç.

En aquest sentit, el document expressa que es tractava d'un domini retingut per la comtessa, expressió on podem entendre que ella en tenia l'usdefruit i en rebia les rendes. També hi consta la reserva d'una part del domini a favor d'Udalguer Bonuç, senyor del castell de Pera, que ja té aquest domini per la mateixa comtessa, però ara el tindrà al servei del monestir del Munt (*in servicio et famulicio predicti Sancti Laurentii*), no el podrà alienar i quan mori quedarà com a domini "sòlid i lliure" del monestir. Així, doncs, aquesta nova donació de la comtessa confirma uns drets a Udalguer Bonuç, que com a senyor del castell de Pera era titular d'una de les senyories més poderoses de la zona. L'alou quedarà al final de propietat i domini directe del monestir.

La reserva d'explotació directa exercida per la comtessa i els drets d'Udalguer podien motivar, per tant, aquesta nova donació del mateix alou de Castellar a Sant Llorenç. Encara que la descripció de l'alou difereixi en els documents de 1017 i 1049 respecte al de 1039, no es pot pas interpretar que es tracti d'una possessió diferent, i en tots tres documents no es pot entendre cap altra cosa que el castell de Castellar amb les seves pertinences territorials. Podem conjecturar sobre el fet que la comtessa fa la donació tota sola, i no amb el comte Ramon Berenguer com al 1039. Potser la potestat del comte sobre l'alou havia afectat la seva pertinença de dret a Sant Llorenç? Creiem que la relació íntima de la donació del 1049 amb la compravenda del 1017 s'ha de relacionar amb la justificació del dret d'Ermessenda, que és la compra que féu de l'alou amb el

Donació comtal a Sant Llorenç del Munt, el 9 d'octubre de 1049. Reproducció de microfilm, Biblioteca de Catalunya.

seu espòs, enfront de la compra als Montcada, que era l'origen del dret de la comtessa el 1039. El 1049 la comtessa disposava de l'alou com a propietària absoluta, suficient per a atorgar-ne una transacció, i li interessava fer constar uns drets independents dels del comte.

Les relacions entre Ermessenda i el seu nét, el comte Ramon Berenguer I, ens poden aclarir l'aparent duplictat i les diferències que presenten els dos documents de donació a Sant Llorenç, del 1039 i el 1049. A la primera ocasió, la comtessa àvia encara actuava com a regent en els afers comtals de Barcelona, però sembla que el mateix any 1039 començaren entre la comtessa àvia i el comte nét els conflictes d'interessos que acabaren amb la retirada d'Ermessenda a Girona. El comte, amb catorze anys d'edat, començà d'actuar personalment, en una situació de revolta dels magnats en què es veia forçat a protegir els seus dominis. Un dels dominis decisius era el comtat de Girona, que cedí a Ermessenda per alliberar-se de la seva tutela i esquivar l'enfrontament amb els rebels, clarament oposats a la comtessa àvia. El comte es reconcilià amb Ermessenda un temps després, abans del 1043, però a partir del 1041 Ermessenda ja s'havia instal·lat definitivament a Girona i s'havia independitzat políticament del seu nét.³⁴

Es podria explicar, en aquest estat de coses, que es repetís la donació per confirmar la cessió dels drets propis de la comtessa, que els tenia independentment del patrimoni del seu nét, i per això s'al·lega ara la compra feta amb el seu espòs Ramon Borrell el 1017 com a origen dels seus drets, que són els que valen per a l'acció documentada, és a dir, per al traspàs dels drets que hi tenia Ermessenda personalment. La compra als Montcada, que era l'origen del dret traspasat el 1039, fou feta per Ermessenda, però havia tingut lloc probablement en època del comte Ramon Berenguer, poc abans de la donació a Sant Llorenç, en una acció que ja preveia aquesta finalitat, i el comte hi tenia uns drets patrimonials. El 1049, en canvi, la comtessa ja actua pel seu compte i no pot al·legar uns drets que compartia amb el comte nét: li interessa més aviat refermar els seus drets patrimonials enfront del comte, i especialment els que hauria adquirit amb el seu espòs el 1017.

Ja hem observat abans que la donació del 1039 ens aporta la notícia que hi ha hagut una transacció, una compra de Castellar feta per Ermessenda als Montcada, i per tant, que els Montcada hi tenien drets, que serien els que pertocaven a Adaleda com a filla de Senegunda. Recordem que això sembla qüestionar la realitat efectiva de la compra de Castellar feta pels comtes a Senegunda el 1017.

Però abans hem d'arribar al final del document, perquè ens hi topem amb dos obstacles diplomàtics que poden ser transcendents: el text no presenta la subscripció de l'escrivà, i els signes dels cinc testimonis presenten la manca d'un dels quatre punts que s'inscriuen als quadrants que forma la creu del signe respectiu. Ens explicarem. Les signatures eren escrites per l'escrivà i portaven al davant el mot *signum* amb una creu entre les seves lletres, i entorn de la creu, a cada un dels quatre espais que aquesta delimitava, s'hi inscrivia un punt. Un d'aquests punts, l'escrivà no el posava, sinó que reservava l'espai per tal que el testimoni corresponent el posés en presentar-se a fermar el document. La manca del punt indica, doncs, que el document no fou fermat pels testimonis.

Els testimonis inscrits són Umbert Ot, Udalguer Bonuç (que tenia certs drets a Castellar, segons el document), Gombau de Besora, Amat Oldric i Berenguer Bonuç. No apareixen a la compravenda del 1017, que se'ns ha transmès amb el nom d'un sol testimoni, però sí a la donació de deu anys abans, del 1039, on els trobem amb alguns noms més, llevat de Berenguer Bonuç, que no hi figura. Les signatures del 1049 no són autògrafes, però això també encaixa amb el document original del 1039, al qual trobem autògrafs, però no pas a les signatures dels quatre testimonis que també apareixen el 1049.

Per tant, els cinc testimonis no van arribar a fermar el document, i en conseqüència, és normal que tampoc no el subscrivis l'escrivà, que només ho podia fer un cop s'haguessin complert totes les formalitats del cas. Pel contingut i per la forma, el document és ben genuí, no deixa prou indicis clars per considerar-lo un fals diplomàtic o històric. Però el fet que fos incomplet ens planteja la possibilitat que no tingués efecte. Cal molta circumspècció abans de decidir taxativament en aquesta mena d'afers de la interpretació documental, i un coneixement profund dels textos de l'època ens obliga a reconèixer que les irregularitats formals no sempre significaven que el text fos fals, sinó que el procediment restava inacabat o era mal portat. Precisament el fet que l'escrivà no el subscrivis és un indici a favor d'una presumpta autenticitat del document, perquè en un de fals l'escrivà intenta reproduir la forma completa d'un original, mentre que aquí l'escrivà no el subscriu perquè compleix la norma; no ho podia fer perquè mancava la ferma presencial dels testimonis. Podem apuntar aquí el fet que els testimonis devien ser menys accessibles per a la comtessa des de Girona, on s'havia instal·lat. També és possible que Ermessenda, havent jurat fidelitat al comte uns anys abans,³⁵ no trobés el suport legal o l'acord dels seus col·laboradors per a fer efectiva la seva iniciativa.

El text és obra d'un escrivà culte, que modela sàviament la fraseologia que troba als documents que li serveixen de base, afina la llatinitat de les formes flexives i fins i tot estil·lita algunes frases segons l'ordre clàssic (per exemple, la frase *petras et roccas que infra eiusdem Kastellari sunt terminis*, on *terminis* és el nom regit per la preposició *infra*, i el verb se situa cap al final), però el seu llatí és clarament referible a la data del document, i també la tècnica paleogràfica, d'un estil excel·lent, que hem pogut comparar amb els millors d'escola barcelonesa de mitjan segle XI.

És important el fet que el document, tot i ser formalment incomplet, hagués arribat al monestir de Sant Llorenç, al fons arxivístic del qual s'ha conservat. El monestir n'era el destinatari, i la transmissió del document es realitzà com era previst. Aquest és un altre motiu per admetre la bondat del document, o la seva pretensió de respondre a uns fets reals.

En conclusió, doncs, sembla que ens trobem davant d'un original que potser va tenir l'efecte jurídic desitjat, però això cal demostrar-ho per mitjà d'informació externa, perquè el document és incomplet i l'acció jurídica que estableix sembla basar-se en una altra acció *suspecta*, la presumpta compra de Castellar pels comtes el 1017.

La veritat a mitges

Si considerem ara el conjunt de dades que ens aporten els tres documents analitzats, tot sembla confirmar que la compravenda del 1017 fos un document fals, una elaboració destinada a justificar el dret personal d'Ermessenda en la donació que féu el 1049. Però un coneixement de la tipologia dels documents de l'època obliga a admetre diverses irregularitats en els formalismes diplomàtics, que precisament afectaven alguns documents importants, i que hem hagut d'anar desentrellant en aquests documents referents a Castellar.

L'anàlisi diplomàtica rigorosa no ens permet dir categòricament que els dos textos mancats de la subscripció de l'escrivà (els documents datats el 1017 i el 1049) fossin falsos històrics, i que, per tant, no tinguessin cap efecte real. En tot cas, sembla inqüestionable la donació del 1039, que ens ha arribat en un document que compleix tots els aspectes formals requerits per un text autèntic i genuí. Però la nova donació del 1049 ens indica que la del 1039 no tingué efectivitat, o que la tingué de forma incompleta perquè la comtessa en retingué el domini, o que s'extingí en una oportunitat que desconeixem.

El cert és que no s'ha conservat cap testimoni d'un domini del Munt sobre el castell de Castellar. L'acta de consagració del temple de Sant Llorenç del Munt, del 24 de juny del 1064, inclou una confirmació dels béns que posseeix el monestir als comtats de Barcelona, Osona i Girona, en termes generals, i esmenta l'excepció dels aous, delmes i primícies que el comte Ramon Berenguer I i la seva esposa Almodis tenen al terme de Terrassa i a Castellar. Potser entre aquests drets a Castellar s'hi comptava el domini del seu castell.

A la segona meitat del segle XI, l'alou de Castellar comença a ser designat amb el nom de "feu". Com ha mostrat l'historiador Bonmassie, al segle X i a principi de l'XI els feus són "alou en terra fiscal", propietats dels titulars dels castells sobre dominis públics, la possessió dels quals implicava l'exercici de funcions administratives, militars, judicials, i la dependència del comte sobirà.³⁶ Però a mitjan segle XI els feus esdevenen dominis patrimonials dels posseïdors, perden la seva qualitat de domini públic del sobirà i passen a ser propietat particular cedida a uns posseïdors en qualitat de vassalls.

És en aquesta època, a la segona meitat del segle XI, que trobem el castell de Castellar i la seva jurisdicció amb el designatiu de feu. Als documents de Sant Llorenç trobem, efectivament, l'expressió llatina *feo de Castellar*, que situa els límits a tramuntana d'unes terres que es troben a Banyeres de Terrassa (avui Torre de mossèn Doms, o Homs, a la carretera de Castellar) l'any 1056, i en un altre document llegim *fischo de Castelaro*, que situa el límit meridional del mas Casal de Falcs, al terme de Llacera, a Sant Llorenç Savall, el 1081.³⁷

Com a feu, la condició de Castellar degué entrar al sistema de dependències de domini patrimonial, però Sant Llorenç no sembla haver-hi participat. De fet, al darrer quart del segle XI, el monestir perdé sobtadament la seva vitalitat. La decadència s'esdevingué en passar a dependre de l'abadia francesa de Sant Ponç de Tomeres, com a con-

seqüència d'un moviment de concentració de cases monàstiques que es produí a l'època. Aquesta unió comportà la substitució de la comunitat per nous monjos, i de l'abat per un prior. Després de Tomeres, Sant Llorenç recuperà l'abadiat però restà unit a Sant Cugat del Vallès a la fi del segle XI, com ja hem dit, i ja no tornà a viure un període d'expansió i autonomia com el que havia passat de mitjan segle X a mitjan segle XI.

En estendre la recerca, no hem trobat a la documentació posterior cap referència a una possessió de la castllania de Castellar per part del monestir del Munt, i en canvi trobem documentats diversos drets i dominis del monestir sobre institucions de jurisdicció pública. Així, la castllania de Terrassa, que fou cedida pel monestir al veguer Guillem el 1138.³⁸ O la castllania d'Ullastrell, que fou empenyorada al monestir el 1186, i el 1201 fou confirmat el domini del Munt sobre ella.³⁹ A Matadepera, Sant Llorenç tenia els drets de batllia major al segle XIII, i el 1423 consta la prestació de fidelitat i homenatge que feien la Universitat i els singulars de Matadepera a l'abat de Sant Llorenç, en prendre possessió del càrrec abacial.⁴⁰ L'església d'Ullastrell, que fou donada a Sant Llorenç juntament amb Castellar i altres béns el 1039, depengué efectivament del monestir fins a la seva dissolució al començament del segle XVII, i després passà a la institució successora dels drets del monestir, el col·legi benedictí fundat a Lleida, traslladat després a Sant Pau del Camp de Barcelona.⁴¹

Res de semblant no trobem documentat en relació amb Castellar. Sant Llorenç comprà al bisbe Guislabert de Barcelona l'església de Sant Esteve de Castellar el 1052, però no s'ha de confondre aquesta adquisició amb el que representa el castell de Castellar: una cosa és l'església i el seu patrimoni, independentment dels drets que tingués sobre tot el terme parroquial, i una altra és la jurisdicció pública centrada al castell de Castellar i l'alou o feu inherent al càrrec de castlà o administrador del castell. Aquesta adquisició hauria completat el domini sobre Castellar, però si la possessió del castell no tingué efectes que ens constin, l'església tornà a poder dels bisbes de Barcelona al principi del segle XII.⁴²

En canvi, trobem documentat el domini eminent, feudal, que tenia el comte de Barcelona sobre el castell de Castellar, en la convenença entre el comte Ramon Berenguer IV i Guillem Ramon de Montcada, senescal, segons la qual el comte encomanà al senescal diversos castells i entre ells el de Castellar, el 1136.⁴³ Aquesta convenença fou el resultat d'un enfrontament entre Guillem Ramon, esdevingut famós com a "gran senescal", i el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV, en haver-se interferit aquest en el casament del senescal amb Beatriu de Montcada.⁴⁴ El 1202 el comte-rei Pere I concedí a Guillem de Montcada els castells, viles i llocs que tenia el seu pare Guillem Ramon en feu de la corona, i són les mateixes possessions que consten a la convenença de 1136, amb el castell de Castellar inclòs.⁴⁵ La possessió de Castellar per la família Montcada, que s'havia unit matrimonialment amb els Castellvell, sembla que durà fins el 1310, en què Pere de Clasquerí rebé de Gastó de Montcada, entre altres béns, el castell de Castellar. El 1503, Isabel de Meca i de Clasquerí, com a propietària, reconegué encara que tenia el castell en feu

pel sobirà.⁴⁶ Els Clasquerí i els seus descendents continuaren essent els posseïdors del castell, fins als propietaris actuals.⁴⁷

És probable que alguns documents perduts poguessin aclarir les llacunes que plantegen els documents. També cal tenir present que alguns fets de naturalesa jurídica no eren documentats específicament, sinó que una nova transacció en la qual intervinguessin les parts interessades podia alterar la situació de dret establerta per documents anteriors. Els documents, efectivament, demostren sovint que són el resultat d'unes negociacions i acords entre les parts implicades, uns pactes que poden referir-se a diversos aspectes que no són esmentats però que queden solucionats per la transacció que queda escrita.

Castellar i Sant Llorenç del Munt al segle XI

En definitiva, doncs, Castellar era un alou o propietat patrimonial de Senegunda, vídua de Bonuç de Claramunt, quan fou comprat pels comtes Ramon Borrell i Ermessenda cap al 1017. Però aquesta compra, malgrat la possible existència del document acreditatiu corresponent, potser no va tenir efectes reals. El 1039, la mateixa Ermessenda acompanyada pel seu nét, el comte Ramon Berenguer I, donà, entre altres béns, l'alou i el castell de Castellar a Sant Llorenç del Munt. En aquesta donació, es declara que el dret dels donadors sobre l'alou provenia de la compra que n'havia fet la comtessa a Guillem de Montcada i Adaleda, i no pas de la pretesa compra del 1017.

Atesa la versemblança d'un document de compra fet el 1017, podem formular la hipòtesi que, un cop adquirit pels comtes el 1017, l'alou fou cedit als Montcada en senyoria dependent, i que, abans de la donació del 1039, la comtessa hagué de comprar els drets dels Montcada per poder fer efectiu el traspàs a Sant Llorenç. També cal comptar amb uns possibles drets reivindicats per Adaleda, com a filla i successora dels anteriors propietaris, Bonuç de Claramunt i Senegunda. De tota manera, els Montcada apareixen com a col·laboradors molt pròxims dels comtes, i s'hi mantingueren gairebé permanentment. El 1022, Guillem de Muntanyola, futur senyor de Montcada, s'uní a la comtessa Ermessenda en l'empenyorament que aquesta féu d'un conjunt de castells al seu fill, el comte Berenguer Ramon I, com a garantia governativa d'aquest. Sembla que Ermessenda participà en les relacions, i el casament, de Guillem de Montcada amb Adaleda.⁴⁸ No és estranya, en aquest context, la cessió del castell de Castellar a la confiança dels Montcada, i la recuperació onerosa per part d'Ermessenda per afavorir el monestir de Sant Llorenç, en un tracte que també afavoria els Montcada.

Durant la dècada del 1040, tingué lloc el primer enfrontament dels comtes amb la noblesa feudal. El 1041, la comtessa àvia es veié enfrontada amb el comte nét perquè aquest es trobava en la necessitat de consolidar el seu patrimoni, però el 1043 ja s'havien reconciliat, contra la voluntat i els interessos dels magnats rebels.⁴⁹ En aquests fets podríem fonamentar el supòsit que la donació del 1039 no tingué efectivitat, o fou molt efímera, i que Ermessenda continuà controlant el castell de Castellar.

El 1049, Ermessenda tota sofa donà al mateix monestir el domini directe que retenia sobre Castellar, llevat d'una

part que continuaria tenint Udalguer Bonuç, i que després d'ell també passaria a Sant Llorenç. Ja feia uns anys que Ermessenda s'havia allunyat del govern central dels comtats units al de Barcelona, i actuava amb el seu patrimoni amb independència del comte nét. La donació del 1049 havia de ser confirmada per antics consellers i col·laboradors de la comtessa, com Gombau de Besora i Amat Oldric, però el document no arribà a ser validat.

El 1052 es produí un altre enfrontament amb el comte, arran de la repudiació de la comtessa esposa Blanca i el casament del comte amb Almodis. Gombau de Besora morí en aquelles dates, i uns anys després, el 1057, Ermessenda capitulà i vengué tots els seus drets sobre els comtats i bisbats de Girona, Osona i Barcelona als comtes.⁵⁰ La documentació no especifica els béns afectats per aquesta transacció, però cal suposar que el castell de Castellar quedaria així sota el domini del comte de Barcelona, d'una manera definitiva. Els castlans, posseïdors i administradors del castell, el rebien per infeudació dels comtes, i els comtes en retingueren la senyoria eminent almenys fins al segle XVI, com a alou propi.

Podem concloure, doncs, que la donació del 1039 quedà pràcticament sense efecte perquè la comtessa continuà retenint el domini sobre Castellar, i la del 1049 no s'arribà a produir, de manera que Castellar passà de nou i definitivament a la potestat del comtes de Barcelona.

L'anàlisi curosa dels textos ens ha portat a reconstruir unes vicissituds històriques que posen en relació Castellar, Sant Llorenç del Munt, la comtessa Ermessenda, els comtes de Barcelona, la família Montcada, els castells i parròquies de la rodalia, el procés de constitució dels castells termenats, i altres punts no mancats d'interès.

Qualsevol recerca històrica aclareix alguns punts i planteja noves qüestions. Potser la nostra disquisició servirà més a la crítica diplomàtica que a la història de Castellar, però d'això ja en som conscients, i demanem disculpes per la duresa del tema exposat. Si més no, creiem que la riquesa dels textos documentals que hem analitzat a fons consoliden la base sobre la qual encara es podrà completar aquesta història antiga de Castellar.

NOTES

1. A. VERGÉS I MIRASSÓ, *Sant Llorens del Munt: son passat, son present y venider*. Barcelona, 1871, ed. facsimil Castellar del Vallès: Ajuntament, 1993. A. VERGÉS I MIRASSÓ, *Història de Castellar del Vallès*. Granollers, 1974, edició del manuscrit original de 1872.
2. L. MONREAL, M. DE RIQUER, *Els castells medievals de Catalunya*. II. Barcelona, 1958. D'autors diversos, *Els castells catalans*. II. Barcelona: Rafael Dalmau editor, 1969, p. 16-31.
3. A. PLADEVALL, J.-A. ADELL, *El monestir romànic de Sant Llorenç del Munt*. Barcelona: Artstudi edicions, 1980.
4. A. FERRANDO I ROIG, *El parc natural de Sant Llorenç del Munt i Serra de l'Obac. Història i arqueologia vistes per un excursionista*. Sabadell: El Pot, Cooperativa, 1983. Del mateix autor, *El monestir de Sant Llorenç del Munt i les seves possessions*. Montserrat: Publicacions de l'Abadia, 1987.
5. P. PUIG I USTRELL, *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomataris dels segles XI i X*. Barcelona: Fundació Noguera, 1995 (3 volums). Es poden trobar en aquest treball totes les referències que fem aquí a la història del monestir de Sant Llorenç i diversos fets que s'hi relacionen. Només citem aquesta obra quan es tracta de punts específicament relacionats amb la nostra recerca sobre Castellar. A partir d'ara citem: SLM, volum, núm. del document.

6. J. RIUS SERRA, *Cartulario de "Sant Cugat" del Vallès*. I, Barcelona: CSIC, 1945, núm. 17. A partir d'ara citem: CSCugat, volum, núm. del document.
7. CSCugat, I, núm. 38.
8. SLM, II, núm. 9.
9. SLM, II, núm. 41.
10. SLM, II, núm. 58.
11. SLM, II, núm. 24.
12. SLM, II, núm. 71.
13. SLM, II, núm. 127.
14. SLM, II, núm. 168 i 349.
15. SLM, II, núm. 168.
16. Registre conservat a l'arxiu de Montserrat. És un recull de resums dels documents de pergami pertanyents a Sant Llorenç del Munt. Hi consten el presumpte original de la venda de 1017 (quadern 8, Castellar, núm. 1) i la còpia conservada (quadern 8, Castellar, núm. 43).
17. El 5 d'octubre de l'any 22 del rei Robert, data que consta tant al pergami conservat, citat a la nota 15, com al resum del *Speculo*, quadern 8, núm. 43.
18. A. M. MUNDÓ, "La mort del comte Ramon Borrell de Barcelona i els bisbes de Vic Borrell i Oliba", dins *Estudis d'història medieval*. I. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1969, p. 1-15. A la mateixa conclusió arriba A. PLADEVALL I FONT, *Ermessenda de Carcassona, comtessa de Barcelona, Girona i d'Osona*. Barcelona: els comtes de la vall de Marlès, barons d'Eroles, i els seus, 1975 (editat com a nadala), p. 38, nota 52; 39, nota 56.
19. John C. SHIDELER, *Els Montcada: una família de nobles catalans a l'edat mitjana (1000-1230)*. Barcelona: Edicions 62, 1987, p. 31, nota 8.
20. CSCugat, II, núm. 639.
21. PLADEVALL, *Ermessenda*, p. 38.
22. P. VERGÈS Y VERNIS, *Topografia mèdica de Castellar (San Esteban) ó del Vallès*. Barcelona: La Hormiga de Oro, 1895 (edició facsimil publicada per l'Arxiu d'Història de Castellar, 1987), p. 91-93.
23. P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI)*. Barcelona: Edicions 62, 1979 (trad. de la 1a edició, Tolosa de Llenguadoc, 1975-1976), I, p. 327-328.
24. SHIDELER, *Els Montcada*, p. 32, 63.
25. *Ibidem*, p. 64.
26. SLM, II, núm. 290.
27. BONNASSIE, II, p. 92-96.
28. SHIDELER, *Els Montcada*, p. 63, nota 16. Cita com a font del plet el manuscrit 2.006 de la Biblioteca de Catalunya, que conté la *Historia de la casa de Montcada*, de Gaspar Ibáñez de Mendoza, marquès de Mondéjar, f. 72v-73r.
29. *Ibidem*, p. 32, 63.
30. SLM, II, núm. 264.
31. BONNASSIE, II, p. 93-94.
32. SLM, II, núm. 349.
33. BONNASSIE, I, p. 212-213. E. RODÓN BINUÉ, *El lenguaje técnico del feudalismo en el siglo XI en Cataluña*. Barcelona: CSIC, 1957, p. 86-87.
34. BONNASSIE, II, p. 95-97. PLADEVALL, *Ermessenda*, p. 59-60.
35. BONNASSIE, II, p. 97.
36. BONNASSIE, I, p. 183.
37. SLM, II, núm. 379 i 460.
38. ACA Pergamins de St. Llorenç del Munt, carp. 3, núm. 275. Sobre aquest document i els que citem a les notes següents, vegeu PUIG, *El monestir*, citat a la nota 5, I, p. 81-85.
39. ACA Pergamins de St. Llorenç del Munt, carp. 4, núm. 339 i 367.
40. *Ibidem*, carp. 5, núm. 408. *Ibidem*, carp. 8, núm. 719.
41. Arxiu Diocesà de Barcelona, *Iurium patronatum*, I, f. 217; 2, f. 206. PUIG, *El monestir*, I, p. 199.
42. PUIG, *El monestir*, I, p. 204.
43. *Els castells catalans*, II, p. 20; p. 30, nota 35, amb edició de la part del text que interessa. Cita l'edició del document per P. de Marca, *Marca Hispanica*, Barcelona, 1972 (facsimil de l'edició de París, 1688), col. 1395.
44. SHIDELER, *Els Montcada*, p. 99.
45. *Els castells catalans*, p. 20.
46. *Ibidem*, p. 21-22.
47. *Ibidem*, p. 25.
48. SHIDELER, *Els Montcada*, p. 32.
49. BONNASSIE, II, p. 97.
50. *Ibidem*, p. 99.